

Komparative analyser af dansk
socialøkonomi:

**SORGFRI UDKOMME
&
TIMELIGT VELVÆRE?**

Katja Isa Sørensen og Anker Brink Lund (red.)
CBS Center for Civilsamfundsstudier
2018

Kapitel 2:

Den traditionsrige socialøkonomi i Danmark

Den 1.1.2015 trådte en lov om registrering af socialøkonomiske virksomheder i kraft. To år senere havde 264 ladet sig registrere. Det lyder ikke af ret meget, og de registrerede udgør da også kun en brøkdel af den samlede danske socialøkonomi, der ifølge de seneste tal fra EU-kommissionen omfatter 195.486 heltidsstillinger fordelt på 13.453 virksomheder (Campos & Avila, 2012:55).

Målt på denne måde bestyrer virksomheder med en socialøkonomisk tradition ganske betydelige værdier. Mange af dem ligner imidlertid i stigende grad ordinære foretagender både i deres økonomiske og sociale praksis. På den baggrund stiller vi spørgsmålet, om de traditionsrige virksomheder stadigvæk lever op til socialøkonomiske idealer⁴ om at kombinere ”sorgfrit udkomme og timeligt velvære”?

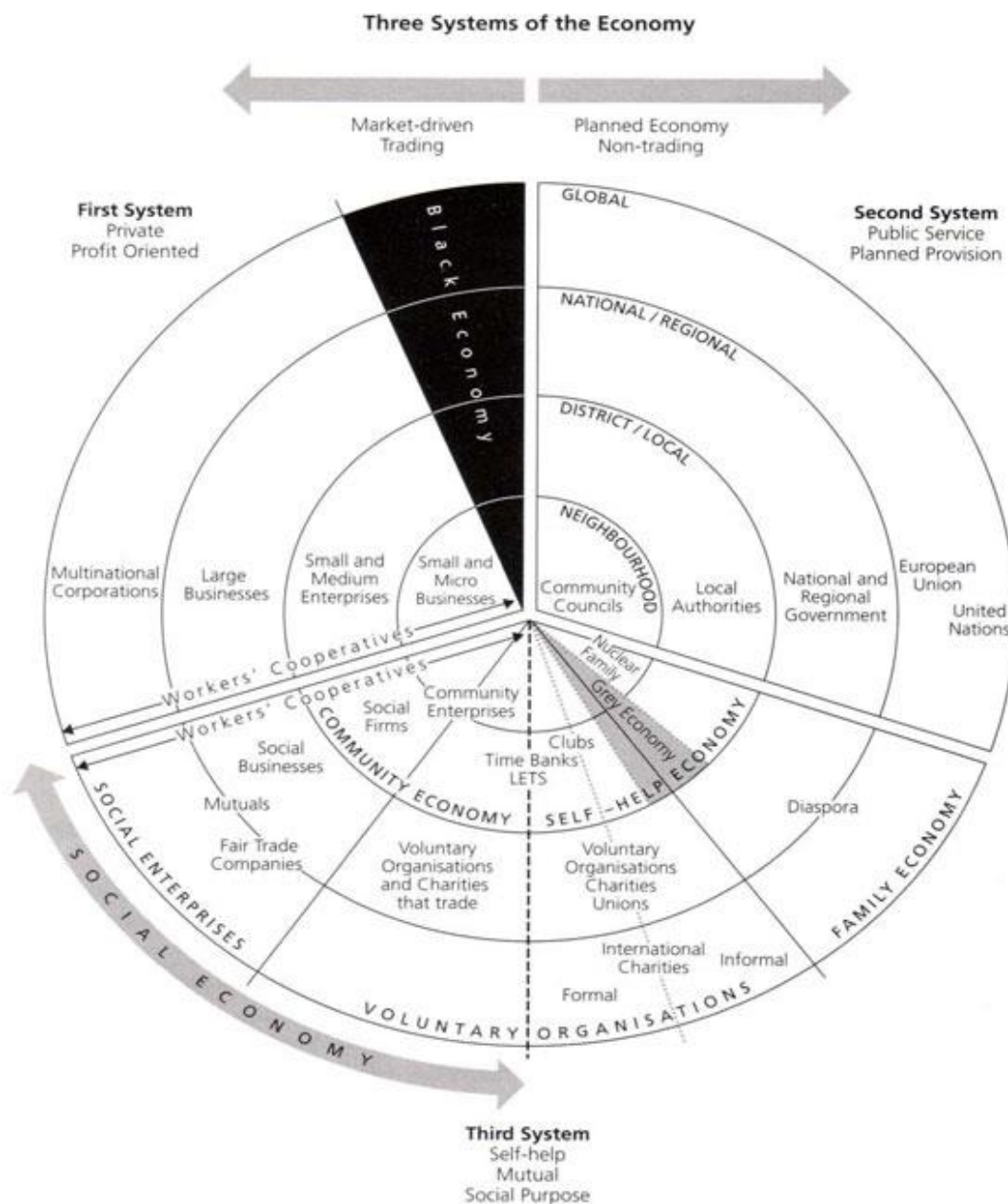
At forene det sociale med det økonomiske

Fra 1860erne og frem til 1940erne bestod det felt, som vi i rapporten her betegner som virksomheder, der tager et særligt socialt ansvar (SV), hovedsageligt af kooperativer og andre hjælp-til-selvhjælp foreninger baseret på principper om frivillighed, gensidighed og demokratiske ledelsesstrukturer. På det grundlag kan SV-feltet betragtes som selvorganiserede forsøg på at aktivere ”det sociale” gennem kombinationer af erhvervsmæssig og almennyttig allokering af knappe ressourcer. Derved kan fænomenet socialøkonomi placeres både i modsætning til *laissez faire* liberalisme, hvor markedsøkonomi automatisk forventes at opfylde sociale mål (”den usynlige hånd”), og i modsætning til planøkonomi, der stræber mod at kompensere markedsfejl gennem regulering af den autoritative allokering af værdier med gyldighed for samfundet (”velfærdsstaten”).

Politisk kan socialøkonomisk virksomhed således ses som en modbevægelse – en tredje vej – i opposition både til privatkapitalistisk profit-orientering og offentlig styringslogik. I sin hybride form (Bidet, 2010) har socialøkonomisk virksomhed sine trivselsfremmende formål tilfælles med den offentlige sektor og erhvervsaktiviteterne tilfælles med den private sektor. Socialøkonomisk virksomhed er kort sagt placeret i krydsfeltet mellem markedsbaserede, politisk definerede og selvpålagte rammevilkår (Lund & Meyer, 2011).

⁴ Brugsforeningsstifter H.C. Sonne citeret efter Dollerup, 1966:54.

Figur 2.1. Socialøkonomi relateret til andre økonomier (Pearce, 2003:32)

Dette krydspres bliver især tydeligt, når socialøkonomien udfoldes som ultralokale mikrovirksomheder, der befinder sig i centrum af det sektor-opdelte samfund. Som beskrevet grafiske i figur 2.1. mødes det private initiativ med selvorganiseret frivillighed og offentlig forvaltning i den inderste af de koncentriske cirkler. Den centrale SV-kerne er naboskabet bestående af kernefamilier og foreninger i mere eller mindre velorganiserede fællesskaber (*community economy*), hvor det i praksis kan det være svært at definere, hvornår den grå dele- og platformsøkonomi glider over i familie-relationer, uformel hjælp-til-selvhelp og formaliserede virksomheder af socialøkonomisk art.

Det privatøkonomiske system (også kaldet: den første sektor) defineres af figurens ophavsmand (Pearce, 2003:25) som profitorienteret og præget af konkurrence på markedsmæssige vilkår. Virksomheder af denne art kan udmærket på frivillig basis tage særlige sociale hensyn, f.eks. ved at ansætte udsatte, men de er ikke forpligtede til det. Hvis de ikke desto mindre vælger at påtage sig et sådant ansvar, kan det være filantropisk begrundet. Men ofte indgår der også kommercielle overvejelser i form af det, der i organisationslitteraturen betegnes som oplyst egeninteresse eller CSR – *corporate social responsibility* (Touffut, 2009:151).

Bemærk også, at ”det sorte marked” (også kaldet den uformelle økonomi) indgår i den private sektor. Erhvervsaktiviteterne her betragtes af skattemyndighederne som asocial økonomi. Men for de involverede kan dette virke udmærket opleves både socialt og økonomisk, da der fordeles ressourcer og opbygges gensidige relationer og afhængigheder, der er særdeles forpligtende netop fordi de står uden for lands lov og ret. For eksempel er det formodentlig i denne private sub-sektor, hvor der ”ansættes” flest socialt udsatte. I den forbindelse kan socialøkonomiske virksomheder betragtes som et kriminalitetsbekæmpende alternativ til anti-social økonomi.

Den offentlige (anden) sektor adskiller sig fra den private sektor ved ikke at være profit-drevet. Det betyder dog ikke nødvendigvis, at alle aktiviteter i sektoren er *non-profit*, men blot at eventuelle overskud føres tilbage til almenvellet. Dele af aktiviteterne kan også være konkurrenceudsatte på markedsvilkår. Det er vel at mærke ikke alle formål i den offentlige sektor, der kan betragtes som ”sociale” i betydningen fællesskabende og trivselsfremmende. På den anden side kan de offentlige aspekter ved socialøkonomisk virksomhed heller ikke reduceres til ”socialpolitik” i betydningen offentlige overførselsindkomster. Ofte indgår der suboptimerende hensyn, hvor forskellige dele af den offentlige forvaltning har modstridende interesser af social og økonomisk art. Desuden kan erhvervsvirksomhed i offentligt regi føre til konkurrenceforvriddning. Derfor kan udlicitering af opgaver til private – herunder etablering af socialøkonomiske virksomheder og andre former for selvejende institutioner – være en måde at undgå reguleringsfejl og samtidig spare skatte kroner.⁵

Den anglo-amerikanske forskningslitteratur placerer hovedparten af den socialøkonomiske virksomhed i den tredje sektor. SV-feltet omfatter således ikke kun *community enterprises* i snæver forstand, men også *cooperatives, social firms, social businesses, mutuals, fair trade companies* samt *voluntary organizations and charities*, der driver erhvervsvirksomhed. Med Pearce (2003:32) kan vi definere disse aspekter af socialøkonomien som ”*business with primarily social objectives whose surpluses are principally reinvested for that purpose in the business or in the community, rather than being driven by the need to maximize profit for shareholders and owners*”. I den kontinentaleuropæiske tilgang til socialøkonomisk

⁵ Et særligt aspekt i den forbindelse er beskyttede værksteder administreret af stat og kommuner. Sådanne institutioner har en lang historie i dansk socialpolitik, men falder uden for fremstillingen her. Socialøkonomiske virksomheder ønsker netop ikke at blive betragtet som ”beskyttede værksteder”, fordi betegnelsen opfattes som stigmatiserende både for de ansatte og de produkter, der fremstilles.

virksomhed fokuseres derimod ikke i samme grad på rene *non-profit*-organisationer med base i den tredje sektor. Også profit-genererende virksomhed i de to andre sektorer betragtes som socialøkonomisk, hvis udkommet vel at mærke investeres til fordel for almennyttige formål og/eller medlemskredsens velvære. Medlemmerne af sådanne kooperativer behøver heller ikke være *workers*, men kan udmærket omfatte andre socialøkonomiske andelshavere, f.eks. leverandører og forbrugere (Defourny & Nyssens, 2010:12-15).

Forskellen på de to forskningstilgange bliver tydelig, når vi skelner mellem den gamle og den nye socialøkonomi. Førstnævnte består i dagens Danmark primært af velkonsoliderede og profitorienterede andelsselskaber, der har udviklet sig til multinationale virksomheder med strukturer og styringslogikker, som primært er underlagt rammevilkår defineret af markeds kræfter i den private sektor og som primært agerer til fordel for andelshaverne. Sidstnævnte er derimod hovedsageligt relativt små *non-profits*, der befinder sig i krydsfeltet mellem markeds mæssige udfordringer, offentlige tilskudsordninger og civile idealer om almennyttig indsats til fordel for socialt udsatte.

I den velfærdspolitiske debat i kølvandet på finanskrisen 2008-9 er der blevet knyttet store forventninger til socialøkonomiske virksomheder med udgangspunkt i den tredje sektor. Sådanne hybrid-organisationer forventes både at inspirere den private sektor til at tage et større socialt ansvar og samtidig aflaste den offentlige sektor ved håndtering af problemer som arbejdsløshed, fattigdom og migration. Udgifter til sådanne *wicked problems* tynger de skattefinansierede budgetter i stat og kommune. Det er derfor fristende at udlægge opgaverne til socialøkonomiske virksomheder på driftsoverenskomst, der samtidig kan styrke det frivillige foreningsliv større økonomisk råderum. Men prisen er ledelses mæssige udfordringer og et stærkere afhængighedsforhold både af private markedsforhold og offentlige opdragsgiverne.

Den toneangivende forskning i Skandinavien (Klausen and Selle, 1996; Trägårdh et al. 2014) har påvist, hvordan selvorganiserede initiativer som andelsbevægelsen, arbejderkooperationen, sociale filantropi, fri- og højskolebevægelsen er blevet startet i opposition til traditionelle logikker i relation til stat og marked. Over tid er sådanne SV-initiativer imidlertid blevet en integreret del af velfærdsstaten og/eller markedsøkonomien.

Den tredje sektor i Danmark er i det hele taget stærkere påvirket af offentligt definerede rammevilkår, end tilfældet er i USA og de andre lande, der danner udgangspunkt for hovedparten af forskningslitteraturen vedrørende *non-profit*-organisationer. Hertil kommer, at Danmark har en relativt stærk og velorganiseret fagbevægelse, der medlemsorienteret forsvarede velerhvervede rettigheder på arbejdsmarkedet.

På den baggrund opfattes de sociale aspekter ved økonomisk erhvervsdrift i hovedparten af den danske historieskrivning som relativt entydige størrelser knyttet til fortidens ”bevægelser” af bønder og arbejdere (Lundkvist, 2017). Anskuet på den måde spiller ”det sociale” tilsyneladende ikke længere nogen væsentlig rolle i erhvervs livet, fordi de oprindelige arbejdsfællesskaber enten er blevet fusionerede ind i større multinationale enheder eller er

gået fallit. Hvis vi i stedet betragter socialøkonomi som hybride virksomhedsformer, der går på tværs af traditionelle sektor-opdelinger, bliver det muligt komparativt at belyse, i hvilket omfang de traditionsrige virksomhedstyper stadigvæk har social såvel som økonomisk relevans i det 21. århundrede?

Kooperative foreninger og selskaber

I Danmark bygger den socialøkonomiske tradition på grundlovssikret ret til fri foreningsstiftelse af 1849, der i relation til erhvervslivet blev udmøntet i næringsfrihedsloven af 1857. Indtil det danske medlemskab af EF/EU⁶ blev denne tradition videreført nogenlunde ubrudt. Erhvervsdrivende foreninger – herunder andelsselskaber og andre typer af kooperativer - blev ført i årene efter anden verdenskrig pålagt krav om skattebetaling ved foreningsbaseret erhvervsdrift. Foreninger, der primært har almennyttige formål, er stadigvæk skattefritaget, hvilket både før og nu har motiverer til at oprette foreningsstyrede datterselskaber med henblik på indtægtsdækket virksomhed.

Både bondebevægelsen og arbejderbevægelsen benyttede sig fra midten af 1800-tallet af *kooperationen*⁷ som organisationsform for erhvervsmæssige aktiviteter kombineret med sociale, politiske, faglige og kulturelle opgaver. Men allerede før de sociale kooperations glansperiode har der eksisteret socialøkonomisk virksomhed i Danmark, bl.a. i form af landsbyfællesskaber (før udskiftningen og stavnsbåndets opløsning) og i købstædernes lavsvæsen, der ved hjælp selvregulerede konkurrencebegrænsninger og dertil hørende intern medlemssolidaritet sikrede minimalpriser og maksimal beskæftigelse, bl.a. ved at holde udefra kommende konkurrenter på afstand (Strømstal, 1965).

I faglitteraturen skelnes mellem tre hovedtyper: forbruger-, producent- og produktionskooperation, hvor det fælles udgangspunkt er, at udkommet fordeles nogenlunde ligeligt mellem medlemmerne, der desuden kollektivt tager sociale hensyn til almenvellet (Jakobsen, 2006). Til gengæld har sådanne organisationer opnået særlige skattefordele (Betænkning 1244/1992), der i nogen grad er blevet videreført, selvom mange kooperativer efterhånden i praksis og befinder sig i grænselandet mellem den første og tredje sektor, som det fremgår af figur 2.1.

⁶ Den danske erhvervslovgivning blev justeret allerede i 1973, og de operationelle rammevilkår for alvor harmoniseret i forbindelse med etableringen af EUs indre marked i 1990erne.

⁷ Af latin: *co-operatio* = med + arbejde.

Eksempel # 1: Thisted Kjøbstads Arbejderforening

(stiftet 1866) er Danmarks første langtidsholdbare brugsforening, men havde – som navnet tilsiger – i udgangspunktet et mere ambitiøst formål, nemlig at sikre lokalbefolkningens lønarbejdere ”et sorgfrit Udkomme og timelig Velvære”. En del af overskuddet gik således til ”anskaffelse af nyttig Læsning og til tilvejebringelse af et fælles Forsamlings- og Læseværelse”. Det var dog kun forbrugsforeningen, der viste sig levedygtig på længere sigt. Virksomheden vedblev at være et selvstændigt forbrugerkooperativ indtil 2001, hvor FDB (stiftet 1896) måtte overtage butikken under en økonomisk krise og nu fører Coop (stiftet 2002) virksomheden videre som et led i kædekonceptet SuperBrugsen.

Forbrugerkooperationen består af frivillige sammenslutninger stiftet med henblik på at undgå fordyrende mellemhandlere. De fleste lod sig organisere efter Rochdale-principperne (Dollerup, 1966) og fremskaffede ikke kun prisbillige kvalitetsvarer til medlemmerne. De påtog sig også oplysningsopgaver i form af biblioteksdrift og arbejdsintegrerende aktiviteter. Desuden udformede brugsforeningerne private produktionskarteller inden for tobak, petroleum, cement, øl og læskedrikke. De fleste brugsforeninger lod sig i 1896 sammensluttede i FDB – Foreningen af Danske Brugsforeninger (Drejer, 1946). Indtil 1973 stod bevægelsen delt i socialdemokratisk ledede by-butikker og Venstre-prægede land-brugser. To år efter afskaffedes medlemsdividenden,⁸ og i 1989 afvikledes FDBs egne produktionsanlæg. Derefter har virksomheden bevæget sig væk fra det socialøkonomiske udgangspunkt og dets principper og fungerer i dag som en række butikskæder under brandet ’Coop’, der ved udgangen af 2016 beskæftigede 40.290 medarbejdere fordelt på 1.174 butikker med 1,6 millioner medlemmer,

Forbrugskooperationen omfatter ikke kun dagligvarehandel, men også byggeforeninger, der blev oprettet med det formål at tilvejebringe gode boliger til lave priser. Gennem relative beskedne investeringer blev indskyderne på længere sigt selvejere, når den solidariske afskrivning af input var gennemført. Da den sidste bolig var blevet privatiseret ophørte byggeforeningen og de resterende aktiviteter videreføres nu af grundejerforeninger – som regel uden socialøkonomiske formål.

Derved adskiller private byggeforeninger (og de 10.000 private andelsboligforeninger, der opstod efter liberaliseringen af lejelovgivning af 1976) sig markant fra de almene boligforeninger, der fastholder medlemmerne som lejere. Begge organisationsformer har imidlertid en lang tradition for at varetage sociale opgaver i bredere forstand, bl.a. som ramme om socialøkonomiske virksomheder, der forsøger at hjælpe udsatte grupper tættere på arbejdsmarkedet. Desuden kan det boligsociale arbejde danne ramme om uddannelsesstilbud og lokale indkøbsmuligheder. I dagens Danmark er der 550 almene boligforeninger med 562.907 lejligheder, men der findes ikke noget samlet overblik over socialøkonomiske virksomhed knyttet til disse dele af forbrugerkooperationen (Sønderby 2014).

⁸ Dividenden er senere forsøgt genindført i flere omgange, og fungerer nu som en medlemsrabatordning.

Eksempel # 2: Hjedding Andelsmejeri

(stiftet 1882) blev den første levedygtige produktionskooperativ i Danmark etableret af lokale bønder. Teknologisk var virksomheden baseret på den såkaldte Maglekilde-centrifuge, der skabte grundlag for mere ensartede produkter end de enkelte bønder var i stand til at præstere på egen hånd. Derved kunne de kollektivt tage konkurrencen op med herregårdsmejerierne. I 1905 blev produktionen flyttet fra de oprindelige bygninger, der efter en periode som privatbolig blev indrettet til museum i 1948. På det tidspunkt var der blevet oprettet over 1.400 andelsmejerier i danske sogne. Derefter begyndte en konsolideringsproces, hvorunder Hjedding Andelsmejeri blev en del af Mejeriselskabet Danmark (MD), som efter ”den store mælkepriskrig” fusionerede med Kløvermælk og senere Arla, der nu er navnet på den altdominerende spiller på det danske mælke marked og samtidig storeksportør af mejeriprodukter. Produktionen i Hjedding-Ølgod Andelsmejeri ophørte i 1995.

Producentkooperationen findes i Danmark især i form af landbrugets andelsforeninger, der næsten alle er blevet organiseret som andelsselskaber med begrænset ansvar (A.m.b.A.), hvor producenterne kun hæfter for eget indskud, når de går sammen om forarbejdning og salg af egne produkter. Virksomhedernes formål er således at fremme medlemmernes interesser, så afkastet – bortset fra en minimal forrentning af den investerede kapital – fordeles i forhold til deltagerens indsats og andel af den løbende omsætning. Socialøkonomisk set er der desuden grund til at fremhæve det interne medlemsdemokrati, der i princippet stillede godsejere og husmænd lige: Der blev stemt efter hoveder – ikke antallet af høveder.

Desuden har andelsfænomenet i Danmark fået en særlig grundtvigiansk toning (Ingemann, 1996) som ”frie Associationer”, der ikke blot har givet medlemmerne timeligt udkomme, men også ”danner Folket” på social og selvorganiseret vis. Den socialøkonomiske tradition manifesterede sig vel at mærke ikke kun i organisationer med tilknytning til landbruget, men også i ”aandelige Forsamlinger”. Således oprettelse Grundtvigs konkurrenter (organiseret i Indre Mission) ”søndagshvilende” mejerier med religiøst begrundede lukkedage i overensstemmelse med Bibelens 4. bud.⁹

Der kan dog også anføres mere jordnære årsager til andelsbevægelsens succes: Gennem andelsorganiseringen skar man mellemhandlerne væk og etablerede et selvreguleret marked for landbrugsvarer præget af lokale monopoler og langsigtede forpligtelse for deltagerne. Det åbnede mulighed for stabile priser og kvalitetssikring, forstærket gennem leveringspligt, koordineret transport og kollektiv eksportindsats.

Det første andelsmejeri åbnede i 1882 (se eksempel # 2) og fem år efter fulgte det første andelssvineslagteri. Senere organiserede også ægproducenter, frø-avlere, pelsfarmere og andre landmænd deres virksomhed som kooperativer. Antallet af andelsselskaber kulminerede i 1930erne, og fra slutningen 1950erne begyndte man en topstyret konsolideringsproces, der resulterede i den aktuelle koncentration af producentkooperationen til nogle få giganter med

⁹ ”Kom hviledagen i hu, at du holder der hellig”. Danmarks sidste søndagshvilende andelsmejeri blev nedlagt i 1979.

mejeriselskabet Arla og slagterikoncernen Danish Crown i spidsen (Hansen, 2009), og både de sociale og ideologiske aspekter ved virksomheden er derved trådt i baggrunden.

Eksempel # 3: Arbejdernes Fællesbageri

(stiftet 1886) fik især socialøkonomisk betydning, fordi dette netværk af arbejder-ejede virksomheder påførte privatkapitalistiske bagerier konkurrence. Derved blev brødkvaliteten øget til billigere priser. Fagbevægelsen benyttede overskuddet til at oprette nye virksomheder, bl.a. håndværker-køoperativer, Mejeriet Enigheden (1897-1996), Bryggeriet Stjernen (1902-1964) m.fl. Kun få af dem opnåede samme konkurrencekraft som fællesbagerierne, der bl.a. havde stor succes med mærkevarerne Vitana og Rutana. I 1941 kulminerede antallet af fællesbagerier landet over med 39 produktionssteder, der alle indgik i Rutana-koncern. I efterkrigstiden lykkedes det dog ikke at bevare markedspositionen, og det sidste produktionsanlæg blev lukket i 1980.

Produktionskooperationen omfatter den gren af socialøkonomien, hvor virksomheden ejes af de beskæftigede eller af deres faglige foreninger. Sådanne SV-organisationer fik først for alvor vind i sejlene ved etableringen af Arbejdernes Fællesbageri ved midten af 1880'erne (se eksempel # 3). Formålet var ikke kun at gavne de beskæftigede og forbrugerne af kooperationens varer og tjenesteydelser. Virksomhederne skulle også fungere som murbrækkere for fagbevægelsens krav til forbedrede løn- og arbejdsforhold (Grelle, 2012).

Internt i arbejderbevægelsen herskede uenighed om nytten af Fagkooperationen som det tredje ben ved siden af fagforeningerne og Socialdemokratiet. Det afgørende gennembrud kom i 1899 under storlockouten, hvor håndværkskøoperativer blev etableret som arbejdsintegrerende foranstaltninger. Siden blev de opretholdt som også som mønstervirksomheder både målt på produktkvalitet og lønniveau. Denne dobbelthed viste sig dog vanskelig at opretholde på længere sigt: Det var vanskeligt for de medarbejder-styrede virksomheder at sætte ind med de nødvendige rationaliseringer,¹⁰ så i 2007 har Kooperationen (der fra 2004 har droppet præfixet ”Arbejder”) kun 92 medlemmer, og mindre end halvdelen af dem har selvstændig produktion af socialøkonomisk art.

¹⁰ Også FDB forsøgte sig med produktionskøoperativer i begyndelsen af forrige århundrede, men opgav hurtigt organisationsformen. I stedet drev brugsforeningerne fremstillingsvirksomhed på ordinære vilkår frem til afviklingen i 1989.

Gensidig hjælp til selvhjælp

Sparekasser, andelskasser, kreditforeninger og forsikringselskaber (herunder sygeforsikringskasser, arbejdsløshedsforsikringskasser og pensionskasser) har historisk set socialøkonomisk træk i form af hjælp-til-selvhjælp principper. På samme måde som tilfældet har være med andelsselskaber, har de flest af disse gensidige selskaber dog efterhånden valgt at agere på almindelige markedsvilkår. I faglitteraturen tales der i den forbindelse om *de-mutualisering*, d.v.s. en afvikling af det gensidige ejerskab og dertil knyttede solidariske ansvar, der erstattes af aktieselskabsformen med begrænset ansvar (Tayler, 2003).

Eksempel # 4: Københavns Brandforsikring

(stiftet 1731) efter en særligt omfattende brand i hovedstaden. På kongens opfordring gik 32 af byens honoratiores sammen om at stifte det gensidige forsikringselskab. Den daglige drift blev bestyret af fem ulønnede direktører valgt blandt forsikringstagerne for fem år ad gangen. Selskabet gennemløb adskillige kriser, men bevarede sin autonomi indtil 1974, hvor det blev en del af Tryg Forsikring, der - baseret på mange andre fusionerede selskaber - både omfattede skades- og livsforsikringer. Selvom finanssektoren som helhed i løbet af 1980'erne blev præget af brancheglidning, valgte Tryg at fastholde sin status som medlemsejet, gensidigt forsikringselskab. I 1991 blev Tryg Forsikring oprettet som aktieselskab med andelsseksabet som eneaktionær. Efter en ny fusionsbølge blev virksomheden i 2001 til TrygVesta (forkortet til Tryg i 2010). I 2005 noteres selskabets aktier på fondsbørsen (OMX), og de almennyttige aktiviteter varetages nu af TrygFonden (stiftet 1991), Den sociale Kapitalfond (stiftet 2011) og Foreningen Norliv (stiftet 2015).

Forsikringselskaber er blandt de tidligste, levedygtige organisationsformer af socialøkonomisk karakter baseret på gensidighed hjælp-til-selvhjælp principper. Det gælder bl.a. TrygGruppen (se eksempel # 4). Det nyeste skud på stammen er GF-forsikring, der blev oprettet i 1964 med det eksplicite formål at udfordre de markedsførende dele af finanssektoren. Det fremgår desuden af vore case-studier, at denne del af dansk socialøkonomi har været stærkt præget af fusioner. Hvor tendensen frem til 1980'erne var at holde bankvirksomhed og forskning isoleret i særlige selskaber, har tendensen siden 1989 været ”finansielle supermarkeder”, der nationalt og globalt tilbyder en bred vifte af ydelser. Derimod er de almennyttige dele af den oprindelige virksomhed blevet udskilt i særskilte organisationer – som hovedregel i form af fonde og fondslignende foreninger.

Sygekasser, pensionskasser og arbejdsløshedskasser regnes i dansk samfundsvidenskab normalt ikke for socialøkonomiske, selvom de i vekslende grad har kombineret kommercielle og sociale formål. *Sygekasserne* voksede således ud af laugsvæsenets syge- og begravningsforsikring, der fortsatte sit virke på frivillig basis på trods af næringsfrihedslovens ophævelse af laugsvæsenet. Den gensidige sygeforsikring omfattede dog kun 5 procent af befolkningen i 1892, hvor hovedparten af de 400 ”kasser” lod sig statsanerkende med henblik

på at opnå statstilskud. Ved sygekassernes nedlæggelse og overgang til kommunal sygesikring i 1970 var 93 procent af danskerne medlemmer. Efter opløsningen overgik sygekassernes formue til Helsefonden, der stadig yder støtte til sociale formål – dog ikke gennem erhvervsdrift.

Hvad angår arbejdsløshedsforsikring voksede disse ordninger ud af fagbevægelsens gensidige understøttelseskasse. Men da de søgte statstilskud blev betingelsen, at deres virksomhed skulle udskilles fra det faglige arbejde. Ved lov af 1907 etablerede de såkaldte *A-kasser* som selvejende institutioner underlagt skarpt tilsyn fra statsmagten. De opsparede midler måtte ikke kunne bruges under arbejdsconflikter.

Eksempel # 5: Kreditkassen for Husejerne i Kjøbenhavn

(stiftet 1797) som en kreditorledet organisation, der primært ydede 2. og 3. prioritetslån med sikkerhed i fast ejendom, som det var vanskeligt for mindre bemidlede husejere at opnå på almindelige markedsvilkår. Den umiddelbare anledning var Københavns brand i 1795, og efterhånden trådte de sociale hensyn i baggrunden. Kreditkassen blev som de fleste andre kreditforeninger baseret på solidarisk hæftelse – dog kun inden for de enkelte låneserier, så risikoen kunne minimeres og medlemssolidariteten maksimeres. Kreditkassen fortsatte som selvstændigt pengeinstitut indtil 1975, hvor aktiviteterne ved fusion blev en del af Byggeriets Realkreditfond, der senere blev en del af BRF Kredit.

De første obligations-udstedende *realkreditinstitutter* blev oprettet på foreningsbasis inden for relativt snævre geografisk og formålsbestemte grænser. Konkurrencen var begrænset, og låntagerne hæftede solidarisk. Derved kom medlemsinteresser efterhånden til at veje tungere end sociale hensyn. Således nægtede de fleste kreditforeninger at yde lån til husmænd, fordi sikkerheden i den faste ejendom blev anset for at være så utilstrækkelig, at den kunne påføre andre lånere risiko for tab.¹¹ Med samme formål for øje indførtes ”serieprincippet” i 1861, hvilket gjorde hver enkelt låneserie til en selvstændig forening med reduceret risiko både for låntagere og obligationskøbere. Desuden blev realkredit i Danmark baseret på geografiske – ikke klasse-mæssige grænser, og da en kreds af formuende godsejere forsøgte at oprette en eksklusiv kreditforening, måtte det opgives. (Møller & Nielsen, 1997:100).

I det hele taget var kreditforeningerne forsigtige pengeinstitutter, så i slutningen af 1800-tallet dannedes supplerende hypotekforeninger, der i samspil med staten tilbød lån ud over 60 pct. af ejendommens værdi. I 1960erne ønskede et folketingsflertal at reducere omfanget af statslån. På den baggrund blev der oprettet realkreditlånefonde, der var selvejende uden at kræve solidarisk ansvar af låntagerne, og i kraft af realkreditloven af 1970 blev realkreditten underlagt skærpet statsstyring. Der indførtes lavere lånegrænser, kortere afdragstider og begrænsninger i de formål, der kunne finansieres med realkreditlån. Den offentlige sektor benyttede således de socialøkonomiske virksomheder til konjunkturtilpasning af boligbyggeri og opsparing.

¹¹ Først i 1880 blev der oprettet et særligt institut for mindre landbrug: Den Jydske Husmandskreditforening.

Statsstyringen blev gradvist afløst af EU-inspireret deregulering med mulighed for at oprette nye realkreditinstitutter, der ikke var foreningsbaserede med gensidigt ansvar. Den dominerende organisationsform blev ordinære aktieselskaber, som de eksisterende realkreditinstitutter lod sig omdanne til (Betænkning 1108/1987). Allerede inden havde fusioner reduceret antallet af realkreditinstitutter til fem: BRFkredit, Kreditforeningen Danmark (senere Realkredit Danmark), Nykredit, Industriens Realkreditfond (senere fusioneret med Nykredit) og DLR (senere DLR Kredit). Siden 1996 er disse virksomheder blevet drevet på ordinære markedsvilkår uden den oprindelige gensidighed i form af solidarisk ansvar. Oven i købet forbyder dansk lovgivning nu oprettelse af nye realkreditinstitutter organiseret som foreninger.

Eksempel # 6: Sparekassen for Grevskabet Holsteinborg og Omegn

(stiftet 1810) blev inspireret af tilsvarende initiativer i Tyskland. I begyndelsen blev der kun givet mulighed for indskud fra godsets egne ”stræbsomme, men dog ej formuende” beboere. Senere åbnede man for andre indskydere i lokalsamfundet. Pengene blev genplaceret i Nationalbanken og udlånt til ”Drifts og Arbejdets Fremme”. I 1857 blev sparekassen frigjort fra grevskabet og videreført som selvejende institution baseret på garantiskab med gensidigt ansvar. I 1989 fusionerede den med Sparekassen Bikuben (stiftet 1857), der i 1995 lod sig omdanne til aktieselskabet BG Bank efter fusion med GiroBank A/S og i 1998 fusionerede med Realkredit Danmark, for så fra år 2000 at blive en del af Danske Bank A/S. Sparekassernes almennyttige formål videreføres af Bikuben Fonden og realkreditforeningerne i den fondslignende forening Realdania.

Sparekasser og andelskasser havde i udgangspunktet primært det formål at tilbyde private kunder et sikkert sted til spareskillingerne til en fast rentesats. Den første levedygtige sparekasse blev oprettet af grevskabet Holsteinborg (se eksempel # 6), og fra 1830erne begyndte den og de øvrige sparekasser udlånsvirksomhed med sikkerhed i fast ejendom. Efter det danske nederlag i krigen af 1864 tog udviklingen for alvor fart og på ti år blev antallet øget fra 75 til 350 – de fleste organiseret som foreninger med en sluttet kreds af garantier. Organisationsformen var begunstiget af statsmagten med skattefrihed, der blev legitimeret med henvisning til almennyttige donationer til lokalsamfundet – typisk i størrelsesordenen 6 procent af overskuddet. Som følge af Alberti-skandalen, der omfattede misligholdelse af sparekass kapital, blev disse pengeinstitutter ved speciallovgivning pålagt selveje frem for fælleseje (Hansen, 2001).

I praksis fungerede de som erhvervsdrivende fonde, men blev dog ikke underlagt fondslovgivningen, men fastholdt under særlige sparekasselove. Helt frem til anden verdenskrig var de selvejende sparekassers samlede balance større end de privatejede bankers. Men da OECD og EU initierede de-regulering valgte de fleste af dem at lade sig omdanne til aktieselskaber med henblik på at drive ordinær bankvirksomhed. Det skete under den politisk definerede forudsætning af, at de akkumulerede reservefonde blev indkapslet, en ordning der siden har sikret videreførelse af støtte til sociale formål i form af fonde og fondslignende foreninger (Lund & Bjerg, 2016:96).

De ”herreløse penge”, der blev frigjort ved omdannelse af sparekasser til aktieselskaber, skulle administreres af fondsbestyrelser, der – med lovgivers tilladelse – fik tæt personsammenfald med pengeinstituttets kommercielle ledelse. Det medvirkede til uklare beslutningsprocesser under den finansielle krise i 2008-9 og gav efterfølgende anledning til kritik og mistanke om spekulative transaktioner mellem ”nærtstående parter”. Mest opmærksomhed fik i Egnsbank Han Herreds Fond (EBH-fonden) og Fonden for Sparekassen Lolland, der begge måtte afvikles efter betalingsstandsning. Debatten om sparekassefondene førte til ændringer i lovgivningen, der nu understreger, at flertallet af fondes bestyrelsesmedlemmer ikke samtidig kan være medlemmer af bestyrelsen for eller ansat i den bestyrede virksomhed.

Fonde og andre selvejende institutioner

Den første systematiske optælling af selvejende institutioner i Danmark stammer fra slutningen af 1700-tallet, hvor der blev identificeret over 2.000 enheder (Hofman, 1755-65). Ca. 1.500 af dem var legater med uddelingsformål. De resterende blev betegnet som ”milde Stiftelser”, der påtog sig operative opgaver af almennyttig art. De fleste var stiftet efter den protestantiske reformation, hvor det katolske kirkegods var blevet eksproprieret af kongemagten, der kun i begrænset omfang videreførte de dertil knyttede sociale opgaver (Lund & Berg, 2016:10-14).

Eksempel # 7: Diakonissestiftelsen

(stiftet 1863) blev etableret på kongelig foranledning som privat hospital og sygeplejeskole. Ved slutningen af 1930'erne kulminerede antallet af såkaldte søstre ved stiftelsen med 450. I 1957 vedtog folkettingen lov om obligatorisk hjemmepleje i kommunerne, og dermed opstod stærk konkurrence til menighedsplejen, der i høj grad var baseret på diakonisser. I 1985 blev stiftelsen underlagt fondslovene som erhvervsdrivende, og måtte samtidig opgive sin private hospitalsdrift. Det socialøkonomiske virke er dog fortsat og omfatter nu et uddannelsescenter, hospice, hjemmepleje, et plejehjem samt tre børneinstitutioner. Desuden driver stiftelsen genbrugsbutik og uddannelsesvirksomhed med fokus på ledelse af frivillige.

Stiftelser er operative fondsdannelser, der driver almennyttig virksomhed på erhvervmæssigt grundlag. Det gælder f.eks. Diakonissestiftelsen (se eksempel # 7) og Studentersettlementet, der begge fungerer som paraplyorganisationer over en bred vifte af SV-aktiviteter. Nogle stiftelser havde tidligere betegnelsen ”Hospitaller”, men da dette ord efterhånden blev synonym med sygehuse, omdøbtes de til ”Klostre” – uden derfor nødvendigvis at have religiøse formål, f.eks. Brødrene Petersens Jomfrukloster (stiftet 1755), der stadig driver udlejningsvirksomhed på socialøkonomiske vilkår.

Især i København og i de danske købstæder findes desuden mange ”sammenslutningsstiftelser” baseret på nedlagte udlejningsejendomme, der bidrager til andre stiftelsers vedligeholdelse. Mange stiftelser har således i tidens løb opgivet deres indtægtsdækkede virksomhed. Det gælder bl.a. Samfundet og Hjemmet for Vanføre (se eksempel # 8),¹² der til gengæld viderefører de økonomiske og sociale opgaver organiseret i et netværk af fonde og foreninger.

Eksempel # 8: Samfundet, som antager sig Vanføre og Lemlæstede

(stiftet 1872) tilbød på privat grundlag hjælp til fysisk handicappede. I 1892 blev aktiviteterne udvidet med Hjemmet for Vanføre, og i 1920'erne fik handicapproblematikken større bevågenhed fra folkevalgte. Som betingelse for offentlige bidrag satte stat og kommuner sig på halvdelen af bestyrelsesposterne i organisationen, der i 1955 fik status af selvejende institution. I 1970'erne blev hospitaler og klinikker overdraget til amtskommunerne, der senere centraliserede aktiviteterne og videresolgte bygningerne med en pæn fortjeneste. 1985 blev de tilbageblevne aktiviteter organiseret som den erhvervsdrivende fond SAHVE. Den socialøkonomiske kerne var nu produktion af handicap-hjælpemidler. Efterhånden som konkurrencen fra private hjælpemiddel-producenter blev skærpet, valgte fonden at frasælge hjælpemiddelvirksomheden og fortsætte det sociale arbejde under navnet Bevica Fonden – Bevægelse, Viden og Care.

I 1985 trådte den første speciallov om fonde og visse (faglige) foreninger – også kaldet ”den almindelige fondslov” i kraft. Samtidig vedtages en særskilt lov om erhvervsdrivende fonde. Erhvervsdrift blev defineret ganske bredt som udøvelse af bestemmende indflydelse over en virksomhed – herunder udlejning af fast ejendom. Erhvervsdrivende fonde blev desuden på en række punkter sidestillet med aktieselskaber.¹³

Før 1980'erne var det social- og sundhedsområdet, der tegnede sig for hovedparten af de eksterne fondsuddelinger. Nu er disse andele relativt mindre, bl.a. fordi de mange små legater med sådanne formål ikke har kunnet forrente grundkapitalen i tilstrækkeligt omfang. Hertil kommer, at de fleste selvejende social- og sundhedsinstitutioner er blevet placeret uden for fondslovene og de dertil knyttede konsolideringsregler.

Ikke desto mindre er det frivillige Danmark stærkt beroende på tilskud fra offentlige puljer og private fonde. ISOBRO – Indsamlingsorganisationernes brancheorganisation – har påvist en samlet stigning på 297 % i privat fondsstøtte over de seneste år: fra 66 mio. kr. i 2007 til 262 mio. kr. i 2014. Samlet set viste en stikprøve af frivillige sociale organisationer, at 59%

¹² Andre organisationer har foretrukket at adskille udviklingsarbejde og agitationsvirksomhed fra socialøkonomiske driftsopgaver. Ældresagen blev således udskilt fra den erhvervsdrivende fond EGV – Ensomme Gamles Værn – med henblik på at satse mere på servicetilbud og frivilligt arbejde.

¹³ Fortegnelse over erhvervsdrivende fonde kan hentes gratis på nettet, men det gælder hverken de ikke-erhvervsdrivende eller de såkaldt ”udeholdte” fonde efter fondslovens § 1, stk. 6. For sidstnævnte skal Erhvervs- og Selskabsstyrelsen ganske vist oprette en fortegnelse, men den er ikke offentligt tilgængelig, og ifølge Lyng Andersen (2002:241) er denne fortegnelse ”mangelfuld”.

modtog støtte fra private fonde i 2014. Til sammenligning tjener, at andelen, der modtog støtte fra statslige puljer var 74 %.

Eksempel # 9: De Kellerske Anstalter

(stiftet 1865) blev i 1895 det første af mange eksempel på erhvervsøkonomisk virksomhed organiseret som selvejende institutioner med offentlig driftsoverenskomst. Anstalterne var startet på privat initiativ, men opnåede senere medfinansiering fra Industrielotteriet. I den forbindelse blev den socialøkonomiske virksomhed underlagt statsligt tilsyn. Hovedafdelingen i Brejning mellem Vejle og Fredericia (med tilknyttede isolationsfilialer på Livø og Sprogø) fungerede som behandlingshjem for personer, der var blevet diagnosticeret som åndssvage. De anbragte blev beskæftiget ved landbrug, mejeri og beskyttede værksteder. Åndssvageforsorgen overgik i 1959 til staten, der i 1980 udlagde opgaven (nu omdøbt ”udviklingshæmmede”) til amterne, der i 2007 overlod virksomheden til kommunerne. De Kellerske Anstalter var i mellemtiden blevet ombygget til private boliger, hotel og efterskole.

De fleste fonde baseret på offentlige midler blev placeret uden for fondslovgivningen og underlagt tilsyn fra andre instanser end de centrale fondsmyndigheder, Civilstyrelsen og Erhvervsstyrelsen. Heller ikke fondslignende foreninger som Realdania og Kræftens Bekæmpelse er omfattet af fondslovene. Der eksisterer intet samlet overblik over disse ”udenforstående” selvejende institutioners udvikling og funktionsmåde (Andersen, 2002), hverken i den administrative (Thøgersen, 2013) eller den samfundsvidenskabelige litteratur (Lund & Berg, 2016).

Første institution af denne art var åndssvageforsorgen (se eksempel # 9). Derfra blev organisationsmodellen overført til folkekirken, opdragelseshjem, børnehjem, alderdomshjem, friskoler, højskoler, vuggestuer og børnehaver. Selvejende institutioner beskrives ofte som et særligt dansk fænomen (Ibsen & Haberman, 2006:14), knyttet til grundtvigianske hverken-marked-eller-stat tænkning. Men siden socialreformen af 1933 er sådanne institutioner blevet knyttet tættere til den offentlige sektor gennem formaliserede driftsoverenskomster og derved gradvist ’et instrument for staten’ (Henriksen et al., 2012:466).¹⁴

I forbindelse med kommunalreformen besluttede tilsynsmyndighederne, at der i henhold til kommunalfundmagten ikke længere kunne indgås offentlige driftsoverenskomster med foreningsbaserede virksomheder - med mindre de var organiseret som selvejende institutioner, der stod under tilsyn fra en offentlig myndighed. Ved lov om socialøkonomiske virksomheder af 2014 blev der på den baggrund skabt en helt ny organisationsvariant i form af de såkaldte undtagelsesfonde. Den socialøkonomiske fordel er, at disse institutioner ikke længere bliver helt så afhængige af kommunale tilsynsmyndigheder. Nu kan undtagelsesfonde i stedet vælge at underlægge sig et mere distanceret tilsyn fra Erhvervsstyrelsen, hvis man vel

¹⁴ Nogle institutioner gik frivilligt ind i sådanne samarbejdsrelationer. Andre kæmpede imod, fordi de var bange for at miste deres uafhængighed. Det gjaldt bl.a. Ensomme Gamles Værn (EGV), der indtil 1960erne havde ”sat en ære i ikke at modtage hjælp af offentlige midler, hverken fra stat eller kommune”. (EGV-Årsskrift, 1963:8, citeret efter Bundesen et al. 2001:293).

at mærke samtidig lader sig registrere som socialøkonomisk virksomhed (RSV). Det kan desuden ske med en grundkapital, der ligger langt under erhvervsfundslovens mindstekrav.

Samlet set skønner vi, at der var over 14.000 stiftelser, fonde og andre selvejende institutioner i Danmark anno 2015 – heraf ca. 2.000 aktivt erhvervsdrivende, hvoraf flertallet dog kun har minimale ambitioner af socialøkonomisk art (Lund & Berg, 2016:101).

Socialt og økonomisk – for hvem?

Anskuet ud fra de forskningstraditioner, vi introducerede i kapitel 1, afviger den traditionelle socialøkonomi i Danmark på et punkt markant fra den amerikanske non-profit tilgang: Herhjemme har der ikke været defineret begrænsninger i indtjeningen – hverken af normative eller skattemæssige grunde. Udviklingen begribes bedst gennem inddragelse af det kontinentaleuropæiske begrebsapparat, der i modsætning til den amerikanske tradition placerer oplyst egeninteresse i kernen af socialøkonomien – ikke filantropisk altruisme.

Den danske udvikling af socialøkonomisk virksomhed har været præget af tre sociale bevægelser. Den første var baseret på bøndernes andelsforeninger fra midten af 1800-tallet. Den anden var knyttet til arbejderbevægelsens producentkooperativer fra slutningen af samme århundrede. Den tredje – og mindre velkendte – var handels- og industriborgerskabets erhvervsdrivende fonde, der især blev etableret ved midten af 1900-tallet i forbindelse med generationsskifte i familieejede virksomheder.

I løbet af det 20. århundrede blev begge bevægelser omkalfatret. Den landbrugsbaserede andelsbevægelse gennem sin kommercielle succes, der gennem voldsom konsolidering skabte multinationale giganter som Arla og Danish Crown. Arbejderkooperationen som følge af kommerciel fiasko, der i 1980erne førte til opløsning af de fleste erhvervsdrivende kooperativer. Samtidig valgte de fleste erhvervsdrivende fonde at udskille de almennyttige aktiviteter til særskilte sekretariater, så de ikke længere var en integreret del af virksomhedsdriften.

De færreste kooperativer og fonde etableret i forrige århundrede ville kunne leve op til RSV-reglerne af 2014 – især hvad angår begrænsningerne i distribution af overskud. Derimod ville de ikke have vanskeligt ved at leve op til kravet om uafhængighed af offentlig støtte. De traditionelle SV-aktiviteter var netop karakteriseret af en høj grad af selvstændighed og ønske om at praktisere hjælp til selvhjælp gennem gensidighed – ikke universelle velfærdsordningen baseret på hel eller delvis skattefinansiering. Dog havde både andelsbevægelse og fondsbevægelse skattemæssige fordele, der formodentlig i dagens Danmark ville blive betragtet som konkurrenceforvridende i relation til ordinær erhvervsvirksomhed (Werlauf, 2003).

Hvad dette samlet set har betydet, vil vi i den resterende del af kapitlet forsøge at vurdere ved at anlægge et stakeholder-perspektiv på tidligere tiders SV-indsats (Andriof et al. 2002). Der findes desværre ingen enkle og entydige oversættelser til dansk af nøglebegrebet *stakeholder*,

som ikke uden videre kan reduceres til ordet ”interessent”. Direkte oversat betyder det ”andelshaver”, ”lodsejer” – altså en aktør, der har noget på spil, ikke bare en tilfældig forbipasserende. Termen er siden 1980'erne blevet flittigt benyttet i polemik om, hvorvidt en effektiv virksomhed eller interesseorganisation alene skal tjene sine ejere (*shareholders*), eller om man har behov for at tage hensyn til alle og enhver, der kan øve indflydelse på virksomheden (*stakeholders*). Hvilke *stakeholders* det konkret drejer sig om, må bero på en konkret vurdering af samspillet mellem samfundssektorerne..

En *stake* kan i denne sammenhæng defineres som en særlig indsats, visse spillere har været villige til at investere for at opnå social og økonomisk gevinst. Ordinære erhvervs- virksomheder vil som regel underordne social indsats og primært satse på profit-maksimering – eventuelt suppleret med det, der på nudansk kaldes CSR og filantropisk virksomhed. Men hvis en virksomheds sociale ansvarsbevidsthed skal udvikles til andet og mere end ”varm luft og vandfarve” må den sociale indsats integreres i den erhvervsmæssige, så værdiskabelsen får karakter af det, der i den anglo-amerikanske tradition betegnes som CSV: *Creating Shared Value* (Porter & Kramer, 2011).

Udkomme og velvære for den private sektor

Danmarks største, multinationale virksomheder, f.eks. Arla, Danish Crown, A.P. Møller Mærsk, Carlsberg og Novo Nordisk A/S, er organiseret som andelsselskaber eller erhvervsdrivende fonde med blandede aktiviteter, der både omfatter kommercielle og almennyttige formål. Anno 2017 tegner fondsejede virksomheder sig alene for over fem procent af arbejdsstyrken og 68 procent af den børsnoterede værdiskabelse knyttet til C20-indekset. Vi ved også, at danske fonde i form af donationer til almennyttige formål på det seneste har bidraget med 10-16 milliarder årligt. Derved kan denne organisationsform øve betydelig indflydelse på danskernes gøren og laden (Lund & Berg, 2016:162-176).

Fonde og andre virksomheder med socialøkonomiske traditioner er gennemgående mere langmodige i deres virke end børsnoterede aktieselskaber, der skal tage hensyn til aktionærernes krav om profitmaksimering her og nu. De skal ikke kun skaffe udkomme til private ejere. Kombinationer af liberalisme og kollektivismen har desuden været helt afgørende for fastholdelsen af den simple vareproduktion som bærende princip i dansk landbrug, der stadigvæk i overvejende grad er organiseret som selvejende familiebrug tilknyttet produktionskooperativer baseret på principper om leveringspligt og medlemsdemokrati – selvom nogle af de socialøkonomiske hensyn i tidens løb er trådt noget i baggrunden.

Disse særegne former for oplyst egeninteresse kombineret med sociale hensyn har smittet af på andre dele af dansk erhvervsliv. Samtidig understøttede den socialøkonomiske tankegang etableringen af husmandsbrug og parcellister, der næppe ville have kunne klare dagen og vejen på almindelige markedsvilkår uden ligeværdig inddragelse i andelsselskaber og kreditforeninger på grundlag af lighedsprincippet. Den socialøkonomiske produktionsmåde

styrkede også dansk konkurrenceevne og fremmede produktion af høj kvalitet, der kunne afsættes på eksportmarkederne på grundlag af en pluralistisk erhvervsstruktur.

På længere sigt kunne ingen private virksomheder organiseret på aktieselskabsform klare sig i konkurrencen med andelsselskaberne. Også erhvervsdrivende fonde viste sig særdeles langtidsholdbare. Carlsbergfondet er et illustrativt eksempel: Det, der i 1972 blev formidlet som en ligeværdig fusion med Tuborg A/S var i praksis en virksomhedsovertagelse med fondsejet som sejrende organisationsform. Dette skyldtes blandt andet, at Tuborg under højkonjunkturen både måtte udlodde store dele af sine indtægter til private aktionærer og desuden blev hårdere beskattet end sin konkurrent. Fondskapitalen voksede støt, så Carlsbergfondet foruden halvdelen af de fælles værdier diskret havde opkøbt 22 procent af Tuborgs aktiekapital inden fusionen. Derved fik fonden status som storebror i samvirket. Alene i 1968/69 måtte der overføres 90,5 mio. kroner til Tuborg i udligningsbidrag, hvilket var mere end i hele den forudgående kontraktperiode fra 1903, hvor overskudsdeling de først mange år var gået den anden vej.

En medvirkende årsag til ”Ølbryllupet” og tilsvarende fondsfusioner i dansk medicinalindustri var udsigten til dansk EF-medlemskab, der gjorde de konkurrencebegrænsende karteldannelser med deraf følgende mono- og duopolisme problematisk. Også fusionen mellem de fondsejede selskaber Novo og Nordisk Gentofte blev skabt på denne baggrund. Mere alment er Danmark blevet et samfund præget af nogle få multinationale selskaber (ofte med rod i andelsbevægelsen eller organiseret som erhvervsdrivende fonde) plus mange små og mellemstore virksomheder (ofte organiseret som familie- eller enkeltmands-ejerskab).

Bagsiden af medaljer har været, at langt fra alle småbedrifter har kunnet finde konkurrencedygtige forretningsmodeller. De socialøkonomisk understøttede husmandsbrug kunne således ikke i længden forsørge de familier, som drev dem på så små jordlodder, hvilket betød, at disse mennesker hurtigt blev nødt til at tage lønarbejde ved siden af. Hertil kommer, at hovedtendensen siden anden verdenskrig er gået i retning af mere konkurrencefremmende rammevilkår, hvilket i nogen grad har nedtonet de socialøkonomiske ambitioner i dansk erhvervsliv. I dag er det i praksis vanskeligt at skelne de fusionerede og multinationale andelsselskabers ageren fra tilsvarende aktieselskaber. Det gælder ikke kun producent-selskaberne, men også forbrugerkooperationen.

Samlet set opgjorde en arbejdsgruppe under EU-kommissionen omfanget af den samlede danske socialøkonomi i årene 2009-10 til 523 kooperativer med 70.757 ansatte, 53 *mutual companies* med 4.072 ansatte, og 12.877 erhvervsdrivende foreninger, fonde og andre selvejende institutioner med 120.657 beskæftigede (Campos & Ávila, 2012:55). Samlet set er der således 13.000-14.000 danske virksomheder, der lever op til EU-definitionen af socialøkonomisk virksomhed, selvom kun 264 har ladet sig registrere som sådan efter RSV-ordningen af 2014.

Ved indgangen til 1990erne havde store dele af den traditionelle socialøkonomi i bred forstand mistet sin sociale og organisatoriske egenart. Sparekasser blev almindelige banker,

der overtog kreditforeningerne. Sygekasser og selvorganiseret arbejdsformidling kommunaliseredes. Det meste af arbejderkooperationen blev i afviklet. Landbrugets andelsforetagender med Arla og Danish Crown i spidsen agerede som multinationale selskaber, der nok stadigvæk havde andelshavere, men i praksis fungerede som ordinære selskaber med spredt ejerskab. I EU, OECD og Finansministeriet blev børsnoterede aktieselskaber anset for den toneangivende organisationsform, selvom personligt ejede virksomhed uden lønnede ansatte udgør 55 procent af de 297.235 enheder med selvstændigt CVR-nummer (Danmarks Statistik, 2018), og SV-værdier (defineret bredt efter EU-kriterierne) kan knyttes til 5 procent af virksomhederne og 7 procent af beskæftigelsen.

Udkomme og velvære for den offentlige sektor

Når vi skal forsøge at vurdere konsekvenserne af socialøkonomisk virksomhed for stat og kommune, er det nødvendigt både at se på virksomheder af denne art oprettet af den offentlige sektor selv og af private firmaer med sociale formål, der enten kan aflaste eller substituere skattefinansierede ydelser.

Noget af den traditionelle værdiskabelse gennem tidlig socialøkonomisk virksomhed kan tilskrives gunstige skatteforhold. Det var dog ikke ensbetydende med, at staten ikke blandede sig i virksomheden. Et illustrativt eksempel er realkredit, der ikke blot har tjent staten som foreningsbaseret regulator af konjunkturer og boligbyggeri, men også som et nærmest risikofrit investeringsobjekt, som derved har tjent til at oplære befolkningen til investering i obligationer – ofte promoveret af selvejende sparekasser.

Anskuet fra statens og kommunernes politiske og administrative synspunkt kan foreningsdrevne virksomheder og selvejende institutioner og andre virksomheder med socialøkonomiske træk betragtes som en aflastende faktor til levering af almennyttige ydelser, der leveres tættere på brugerne end offentlige institutioner er i stand til at gøre det selv. Som alternativ til privat kapitalistisk privatisering har SV-feltet også den kvalitet, at man i højere grad sidestiller kommercielle interesser med sociale hensyn. På det seneste er der ikke helt så stor forskel på foreningsbaserede SV-institutioner og privatkapitalistiske aktører på velfærdsområdet, end tilfældet var tidligere. Groft sagt kan man tale om tre faser i denne udvikling; *mutualisering*, *kommunalisering* og *privatisering*.

Ved *mutualisering* forstås her løsning af kollektive opgaver gennem forpligtende gensidighed, f.eks. statsanerkendte sygekasser, hvor medlemmerne både kan være ydende og nydende (Tayler, 2003). Derved reduceredes virkningerne af den traditionelle fattighjælp, som i praksis satte modtagere af offentlig overførselsindkomst uden for samfundet. De sidste rester af disse bivirkninger ved offentlig forsørgelse blev fjernet ved lov i 1961. På den baggrund kunne kritikere hævde, at den private og foreningsorganiserede sundheds- og socialfilantropi havde udspillet sin rolle. Danmark var blevet en universel velfærdsstat, hvor skattefinansieringen tog sig af disse kerneopgaver.

Derefter (især i årene efter 1970ernes administrative strukturreformer) gennemførtes en *kommunalisering*, hvor sygekasser og andre selvorganiserede institutioner overgik til skattefinansiering, f.eks. offentlig sygesikring i stedet for sygekasser. De nye primærkommuner betragtede det foreningsbaserede selveje med en vis skepsis og fik det efterhånden underlagt den offentlige forvaltnings detailregulering. Derved mistede de traditionelle SV-enheder meget af deres økonomiske og sociale selvstændighed. Mange af dem lod organisationen konvertere fra medlemsdemokratisk form til selvejende institution (Jakobsen, 2001).

Den seneste fase har båret præg af *privatisering*, hvor dele af den de-mutualiserede og kommunaliserede virksomhed udliciteredes til markedsbaserede aktører, samtidig med at der blev åbnet for alternative finansieringsformer, f.eks. tilbud om private sygeforsikringer og såkaldte frit-valg-ordninger. I velfærdslitteraturen i 1990'erne blev SV-organisering en attraktiv organisationsform, som kunne balancere forenings- og græsrodsperspektivet. Ord som "samskabelse" og "frivillighed" blev drivkræfter i denne udvikling (Celik & Lund, 2017).

Udkomme og velvære for det tredje sektor

Mange af de socialt ansvarlige virksomheder, der er blevet etableret i Danmark siden 1990erne kan placeres i kernen af figur 2.1. med base i det nære lokalsamfund. Historisk er dette felt geografisk og administrativt sammenfaldende med sognet, hvor der (uden for hovedstadsområdet) ud over sognekirken også var et mejeri og en brugsforening samt en lang række frivillige organisationer. Lidt højstemt sagt er den måske allervigtigste virkning af traditionel socialøkonomi utilsigtet: De sociale og økonomiske aktiviteter opdrager til demokrati såvel internt i virksomhederne som eksternt i civilsamfundet (Korsgaard, 2012).

I grundtvigiansk forstand kan sådanne aktiviteter betragtes som social frigørelse både fra stat og marked i form af frivillige foreninger båret af nærdemokratiske principper (Boje, 2017). Landbrugskooperativerne var tæt knyttet til den kirkelige vækkelse og højskolebevægelsen, der byggede på idéer om folkeoplysning og selvorganiseret deltagelse i samfundslivet. På tilsvarende vis var arbejderkooperativerne tæt knyttet til socialdemokratisk tankegods og medlemsinddragelse. Anskuet fra den tredje sektors synspunkt kan SV-feltet således betragtes som værdibaserede alternativer til stat og marked, der som følge af deres "hvile-i-sig-selv" og "ikke-primært-for-profit" principper har mulighed for at holde balancen mellem økonomiske og sociale hensyn.

Kun et mindretal af de virksomheder, der er vokset ud af den traditionsrige kerne af danske SV-aktører, opfatter sig som "socialøkonomiske" i 2014-lovgivningens snævre forstand. Og næsten ingen af dem har ladet sig registrere som sådan. Når det gælder arbejdsintegrerende aktiviteter, indgår den slags hensyn nu som et integreret led i almindelige HR- og CSR-strategier. Men der er sjældent tale om bevidst satsning på større social ansvarlighed end kommercielle hensyn til stat og marked tilsiger.

Ikke desto mindre har de velkonsoliderede kooperativer og erhvervsdrivende fonde haft blivende virkninger af socialøkonomisk art. Især i relation til deres medlemmer og ansatte på ordinære vilkår. Her er kort sagt tale om stakeholder-økonomi i relativt snæver forstand. De store andelsselskaber er primært solidariske med dem, der allerede er blevet integrerede i arbejdsfællesskaberne, og de fondsejede virksomheder har udskilt de almennyttige formål til særlige sekretariater – ikke som integrerede funktioner i selve driftsselskabet.

Nogle steder får socialt udsatte stadigvæk lov til ”at gå med kosten”, f.eks. i lokalt forvaltede brugsforeninger, men ellers bliver arbejdsintegrerende formål hverken betragtet som en central opgave for forbrugerkooperationen, produktionskooperativer eller fagkooperationen. Anskuet fra et civilt synspunkt er der således primært tale om socialøkonomi *for* en målgruppe af selvorganiserede – ikke *med* en målgruppe af socialt marginaliserede. Men en bivirkning har historisk set været oplæring og inddragelse i demokratiske ledelsesforhold, der i nogen grad også har gavnet grupper på kanten af samfundet, bl.a. fysisk og psykisk handicappede.

Historiske virkninger: Tålmodig kapitalisme

Ud over det umiddelbare udkomme til iværksættere, beskæftigede og andre modtagere af frugterne fra socialøkonomisk virksomhed, kan den vigtigste blivende værdi genereret af danske SV-organisationer historisk set bedst sammenfattes i overskriften: ”Tålmodig kapitalisme”. I bund og grund udgør den traditionsrige danske socialøkonomi et heterogent netværk med mange indgange funderet i oplyst egennytte, der kan supplere både stat og marked ved allokering af knappe ressourcer.¹⁵ Traditionerne lever videre i dagens Danmark (Kaspersen, 2008), selvom mange af de socialøkonomiske virksomheder i mellemtiden er blevet nedlagt, fusionerede eller omdannet til multinationale virksomheder, der drives på ordinære markedsvilkår.

Konsekvensen af mangfoldigheden kan bedst dokumenteres kontrafaktisk: Hvis vi forestiller os et Danmark uden andelsbevægelsen og de 50 store erhvervsdrivende fonde med A.P. Møller Mærsk, Novo Nordisk og Carlsberg i spidsen, ville det virkelig være noget, der kunne mærkes. Både i den private, den offentlige og den civile sektor. Mangfoldigheden i både erhvervsliv og filantropisk virksomhed ville blive reduceret markant.

Kritikere af socialøkonomi (Acemoglu et al, 2002:1) har beskyldt denne tålmodige form for kapitalisme for at være *cuddly* (nuttet) i modsætning til *cut-throat* (barsk), der i henhold til markedsøkonomiske dogmer er forudsætningen for nyttemaksimering. Ulempen ved at skulle tage hensyn til mange forskellige interessenter er, at særligt socialt ansvarlige virksomheder mister erhvervsmæssigt fokus, så de på længere sigt bliver mindre innovative og konkurrencedygtige end andre virksomhedstyper, hævder kritikerne. Aktuell forskning viser

¹⁵ *Impact*-betragtningerne trækker på data indsamlet til projekt Dansk Fondshistorie, jf. Lund & Berg, 2016:168-176.

imidlertid, at de større andelsselskaber og erhvervsdrivende fonde med hovedkvarter i Danmark klarer sig mindst lige så godt som andre selskabstyper målt på driftsøkonomiske parametre (Thomsen, 2017).

Det kooperative og fondsdominerede erhvervsliv har faktisk vist sig at være andre ejerskabsformer overlegne i en lang række sektorer – først og fremmest landbruget og medicinalindustrien. Den tålmodige kapitalisme har også bidraget markant til rummelighed på arbejdsmarkedet og integration af husmænd, parcellister og selvstændige håndværksmestre. Bl.a. ved at tilbyde risikovillig kapital og partnerskaber. Bemærkelsesværdigt er det også, at virksomheder med socialøkonomiske træk har haft størst succes på områder, hvor der ellers er stor risiko for markedssvigt og/eller reguleringssvigt, fordi et eller flere af disse forhold har gjort sig gældende:

1. den frie markedskonkurrence fungerer dårligt (monopolproblemer)
2. der er både en kommerciel og en social bundlinje (rationalitetsproblemer)
3. der er tale om budgetstyring frem for profitmaksimering (balanceproblemer)
4. det er vanskeligt at bedømme produktionens kvalitet (transparensproblemer)
5. der er behov for længerevarende kontraktforhold (reguleringsproblemer)

Der kan på den baggrund argumenteres for, at den traditionelle socialøkonomi i Danmark har været bundet til bestemte historiske konjunkturer, der fremmede konkurrencebegrænsning og lokal-patriotisme (Møller & Nielsen, 1997:45). En risiko ved tålmodig kapitalisme er desuden, at den over tid kan udvikle sig til idiosynkrasier og deraf følgende ineffektivitet i erhvervsdriften. På den baggrund har tilhængere af dereguleret konkurrencekapitalisme argumenteret for, at almenvellet som helhed ville få flere penge at gøre godt med, hvis det socialøkonomisk genererede output – herunder bidrag af alment velgørende art – i stedet blev overladt til multinationale markedskræfter. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at den tålmodige kapitalisme kunne have fungeret i Danmark uden de socialøkonomiske organisationsformer. Men det forekommer usandsynligt, at udviklingen var forløbet så relativt smertefrit uden kreditforeninger, sparekasser og gensidige forsikringsselskaber – selvom ingen af dem i dag længere fungerer på det oprindelige værdigrundlag.

En mere tungtvejende trussel mod kapitalistisk langmodigheden og den dertil knyttede erhvervspluralisme er organisatoriske tendenser til isomorfisme: Under fri konkurrence kommer de overlevende SV-organisationer efterhånden til at ligne konkurrenterne (Whitley & Kristensen, 1996). Selvom dansk socialøkonomi fremstår som et løst koblet system baseret på egensindige bestyrelser, er der gradvist skabt rutiner og normer, der trækker i retning af ensartethed i driften. Især de mange selvejende institutioner mister efterhånden deres egenart og kommer i stigende grad til at ligne den offentlige forvaltning, der sætter rammer for (og yder økonomisk støtte til) deres aktiviteter. Derved får SV-kritikerne et slagkraftigt argument for at kritisere deres hævdvundne privilegier: Hvis SV-aktører alligevel agerer på samme måde som offentlige myndigheder, kan man jo lige så godt lægge alle pengene under folkevalgt (læs: kommunal og statslig) kontrol.

At lade al socialøkonomi regulere og forvalte af offentlige myndigheder efter demokratiske armslængde-principper kan lyde tiltalende. Men prisen ville blive færre valgmuligheder både for socialt udsatte og projektmagere plus mindre heterogenitet i beslutningsprocesserne. For fordelingen af konkurrenceudsatte midler ville det formodentlig betyde yderligere skævvridning i form af Mathæus-effekter, hvor dem, der har, skal mere gives. En helt central SV-værdi er pluralismen – ikke kun på det nationale plan, men også lokalt med mange små fonde med sognet, byen og kommunen som arbejdsmark. Det betyder i praksis, at selvom andelsselskaber og fondsvirksomheder vokser sig store og multinationale, finder vi en markant overvægt af danske topledere, konsulenter og administratorer, hvilket i sin tur har en positiv afsmitning på uddannelse, beskæftigelse og skattebetaling.

Den selvforvaltede socialøkonomi gør det desuden muligt at drive erhverv som ”mønstervirksomheder” uden snævre produktivitetsmål og krav om kortsigtet profitmaksimering. Selvforvaltningen medfører stabile ledelsesforhold og større sikkerhed i ansættelsen for medarbejdere. På et SV-grundlag kan bestyrelser i højere grad end andre offentlige og private virksomheder tillade sig at anlægge en risikovillig og langsigtet strategi, der ikke umiddelbart er underlagt udefrakommende pres som kvartalssvingninger i aktiekurser eller politisk genvalg. Den helt centrale udfordring er at afveje forskellige interesser med henblik på at maksimere den langsigtede balance mellem erhvervsdrift, hensyn til medlemmerne, hjælp til socialt udsatte og almennyttig indsats i øvrigt.

Det har vist sig vanskelig i praksis. Ideelt set kombinerer socialøkonomisk virksomhed elementer fra den tredje sektor (fokuseret på sociale formål) med elementer fra den profit-orienterede private sfære (fokuseret på kommercielle formål) og den planøkonomiske offentlige sfære (fokuseret på skattefinansieret velfærdsydelser). Derved udfordres gældende normer og logikker, og med jævne mellemrum er der da også sat spørgsmålstejn både ved det sociale og det økonomiske på SV-feltet. De aktuelle udfordringer for dansk socialøkonomi skal således vurderes på baggrund af en lang serie af historiske kompromisser af politisk art. Flertallet på Christiansborg har mere eller mindre bevidst forsøgt at kombinere aktieselskabets økonomiske og foreningens sociale kvaliteter med henblik på at maksimere udkomme for initiativtagerne og velvære for almenvellet og derved skabt grundlaget for en social ansvarlig kapitalisme, hvor kortsigtede profit-hensyn balanceres med incitament for langsigtet værdiskabelse.

Vi vil kapitel 3 bringe den historiske kortlægning up-to-date og udarbejde et forskningsbaseret skøn over værdiskabelse genereret af SV-feltet i Danmark anno 2017. Som afslutning på dette kapitel vil vi om den traditionsrige socialøkonomi blot konstatere, at den økonomiske betydning af de velkonsoliderede SV-virksomheder målt i beskæftigelse og eksport siden slutningen af 1800-tallet har været ganske betydelig. Derimod har den sociale betydning af disse virksomheder været aftagende over tid: Mange af de almennyttige opgaver er overtaget af stat og kommuner – især i perioden efter velfærdsstatens udbygning i efterkrigstiden og kommunaliseringen af socialsektoren fra 1970erne og fremefter.

Om forskningsprojektet

Med økonomisk støtte fra TrygFonden har CBS Center for Civilsamfundsstudier gennemført et omfattende forskningsprojekt vedrørende dansk socialøkonomi historisk og aktuelt.

For det første kortlægges den traditionsrige socialøkonomi, der i Danmark vandt fodfæste fra midten af 1800-tallet organiseret som andelsforeninger, erhvervsdrivende fonde og andre hjælp-til-selvhjælp initiativer.

For det andet sammenlignes værdiskabelse ved virksomheder, der tager et større socialt ansvar end de umiddelbart er forpligtede til, med sociale og økonomiske bidrag fra ordinære virksomheder.

For det tredje er der gennemført fire parallelle spørgeskemaundersøgelser, hvor repræsentanter for kommuner og virksomheder, der ansætter udsatte, har vurderet deres nuværende samspil i relation til beskæftigelse, indkøb og erhvervsfremme.

De to rapporter, der rummer hovedresultater fra forskningsprojektet, kan downloades gratis på web-adressen:

Civilsamfundet.dk